

Ми лягаємо спати, з мрією, що завтра все буде по-іншому. Але зазвичай цього не буває, завтра стає іншим у поодиноких випадках. Тоталітарне завтра частіше повторюється, ніж змінюється.

Але пропаганда не вічна. Штучне сонце, яке вона розхвальноє, обов'язково змінюється на справжнє. Воно теж може обпалити, але все одно ми його любимо більше.

ПРОСТІР І ЧАС У ТОТАЛІТАРНІЙ СВІДОМОСТІ

Тоталітаризм, перебираючи на себе всі види рішень, пов'язаних з індивідуумом, перетворює в результаті дорослу людину на маленьку дитину. Їй задають координати світу, їй тлумачать факти світу, наперед визначено як дозволені або заборонені майже всі дії. Перетворення дорослого на дитину і психологічні наслідки цього процесу добре описав Бруно Беттельгайм¹ у своїй книзі «Освічене серце»² на матеріалі гітлерівського концтабору. Ми, звичайно, розглядаємо іншу ситуацію. Але в одному вона принципово схожа: прямий і непрямий тиск влади заздалегідь зумовлював усі можливі варіанти поведінки індивіда. І за будь-які відхилення влада карала його. Це цілковито суперечить тим ідеям українського менталітету, які дослідники виводять із періоду козацтва, де значущість людської особистості, її свободи були основою існування³. Накладення тоталітаризму на ці параметри української ментальності й призвело до тих потужних викривлень душі, з якими Україна вийшла до періоду своєї незалежності⁴.

¹ Бруно Беттельгайм (нім. Bruno Bettelheim, 1903–1990) – австрійський, згодом американський психоаналітик-фрейдист, дослідник дитячої психології. У 1938–1939 роках був в'язнем концтаборів Дахау та Бухенвальд. – Прим. наук. ред.

² Беттельгайм Б. Просвещенное сердце // Человек. 1992. № 2–6.

³ Тут і далі – авторська позиція щодо меж застосування поняття «менталітет». В академічних традиціях до спроб аналізу «параметрів ментальності» певної нації чи народу ставляться загалом з обережністю. – Прим. наук. ред.

⁴ Шлемкевич М. Загублена українська людина. – Київ, 1992.

Простір-час тоталітаризму поділяється на нейтральний і сакральний. Стандартне життя протікає в рамках нейтрального простору-часу, що відчувається як незначуще, як сірі будні. Але в тих аспектах, де індивідуальне життя починає стикатися не просто із соціальним життям, а з життям держави, її апарату, на перше місце виходить символізація цього простору і часу. В радянську епоху час поділявся на «червоні дні календаря» та інші дні. Така символізація полегшує вироблення єдиних реакцій, у цьому разі – позитивних емоцій щодо держави.

Адже соціальне життя загалом є тим самим виробленням єдиних схем мислення та поведінки. І це цілком науковий спосіб, оскільки американська психологія в особі, наприклад, Джозефа Вольпе⁵ чи Дебори Філіпс⁶ намагається лікувати людську незадоволеність повторенням позитивних дій, відомих із минулого цієї людини. Тут також ідеться не просто про уніфіковані схеми, а про уніфіковані позитивні емоції щодо дій держави. Вироблення єдиної точки зору на світ супроводжує людину весь час. Соціальне життя любить і заохочує єдність позитивних і негативних реакцій.

«Червоний день календаря»⁷ як символізація простору-часу припускав відсутність роботи в цей день, похід на демонстрацію і парад, відповідне перетворення вулиць,

⁵ Джозеф Вольпе (*англ.* Joseph Wolpe, 1915–1997) – південноафриканський та американський психотерапевт. Відійшовши від психоаналізу, зробив значний внесок у розвиток біхевіоризму. Одна з його найвидатніших учениць, Дебора Філіпс, також стала прихильницею біхевіористичного підходу та написала декілька популярних праць із психології особистих стосунків та виховання. – *Прим. наук. ред.*

⁶ Phillips D. How to Give Your Child a Great Self-Image. New York, 1991.

⁷ «Червоними днями календаря» в СРСР називали головні державні свята (в календарях позначалися червоним кольором). Йшлося, насамперед, про 7 листопада (день початку «жовтневої революції») та 1 травня (свято «солідарності трудящих»). – *Прим. наук. ред.*

святковий одяг людей, квіти, повітряні кульки в руках у дітей.

Сакральним простором ставали центральні вулиці та площі біля пам'ятника Леніну. Споруджувалися трибуни, зійти на які могли тільки обрані з обраних – простір продовжував сепаратно членуватися й далі. В особливо урочисті дні до демонстрації додавався військовий парад – символізація сили і могутності держави. Будь-який ворог держави буде знищений – такий сенс несли ці броньовані колони.

Прапори, квіти, святкове оздоблення вулиць позитивно маркували сакральний простір-час. Найявність кожного елемента була заздалегідь затверджена, як і будь-який текст на плакаті. Згадаймо, як після загального «потепління» часів «перебудови» владні органи все одно відчайдушно боролися з нетрадиційними гаслами чорнобильської тематики в Києві чи пізніше – з жовто-блакитним прапором у Львові.

Таке свято несе в собі потужні ритуальні функції, а ритуал передбачає колосальний ступінь повторюваності. Свято 1960 року мало бути схожим на свято 1959 року. Ритуальна дія замкнута на себе, вона не повинна нести нової інформації. Позитивні емоції генеруються виконанням ритуалу, а не його порушенням. Тут роль норми відносно завищена в порівнянні з іншими сферами людської поведінки.

Особливо сакральним місцем був прохід перед трибуною (в межах усього СРСР це був мавзолей у Москві). Не доходячи до цього місця, колони вирівнювали, «висмикували» непотрібні гасла. У Києві, пройшовши Хрещатиком, повернутися назад можна було тільки манівцями. Сакральне місце мало і свій єдиний напрямок. Сакральність загалом має подібну тенденцію – в ній можлива тільки одна вершина. Сталін у цій ієрархії був Леніном сьогодення.

Демонстранти несли портрети «класиків», але що цікавіше – вони несли портрети живих членів Політбюро. Завжди цікаво було дивитися, як людина з мавзолею або трибуни

двиглялася у свій власний портрет. Зміна членів Політбюро змінювала набір портретів. Іноді зникнення портрета символізувало зникнення самої людини з цього особливого ареопагу. Так було, здається, з Кириленком⁸, чії портрети на демонстрації зникли раніше офіційного повідомлення про виведення його з членів Політбюро.

«Червоний день календаря» передбачає зняття кордонів *privacy*, приватного життя. З одного боку, ти не керував своїм часом, оскільки в твої вільні години тобі пропонувалося перебувати на демонстрації. З іншого – це був день відвідування родичів і знайомих, день ходіння в гості. Отже, в цей час справді знімалися кордони, що закривали твій простір-час від стороннього погляду. Свято – це завжди колективне торжество, воно неминуче передбачає учасників. Тоталітарне ж свято ще ширше розсувало кордони, роблячи знайомими незнайомих людей. По-перше, святкова людина легше спілкується, а по-друге, учасники демонстрації могли побачити сакральні обличчя на власні очі, натхненно кричати «ура» у відповідь на помахування рукою портрета якщо не бога, то вже точно напівбога, який ожив на трибуні.

Візьмімо інший приклад: у дні радянських «виборів» сусіди, зустрічаючись, вітали одне одного зі святом. І далі йшов багатоканальний набір впливів. Прикрашені символікою виборчі дільниці – це працював зоровий канал. Весела музика з гучномовця – звуковий канал. Продаж дефіцитних продуктів – вмикався в роботу смаковий канал. Індивідуальна особистість «прострілювалася» в усіх площинах. І треба сказати, що вона не особливо опиралася цьому. Адже сірі будні так хотілося чимось розфарбувати. І якщо додати сюди дітей,

⁸ Йдеться про Андрія Кириленка (1906–1990), члена політбюро ЦК КПРС (1962–1982), секретаря ЦК КПРС (1966–1982), який опікувався радянським військово-промисловим комплексом та інфраструктурою. У 1982 році він був відправлений на пенсію внаслідок неієздатності, спричиненої стрімким прогресуванням деменції. – *Прим. наук. ред.*

часто заради яких ішли на демонстрацію чи дивитися парад, то ці позитивні емоції були досить щирими. Подібна єдність, спільність реакцій – це теж зняття кордонів *privacy*.

Прагнення до єднання – загальна тенденція тоталітаризму. Наприклад, коли в СРСР створювали перші дитячі садки, в них стільці були замінені лавками. Було вирішено, що лавки сприяють колективізму, а ось стільці розвивають хибні індивідуалістичні нахили... Веніамін Каверін⁹ згадував, що в той період ніби стояв дим – люди спалювали персональні архіви. Таким чином знищувався особистий час, який не пройшов соціальної цензури. Було небезпечно мати особисту пам'ять, яка не збігається з пам'яттю колективною.

Колективна пам'ять значною мірою створювалася і за допомогою кіно. Через обмежену кількість фільмів у тридцять років весь Радянський Союз практично дивився одне й те саме, чим і досягалося вироблення єдиних нормувань. Зокрема, мешканці СРСР тривалий час сприймали художні кадри штурму Зимового¹⁰ як документальні. «Волга-Волга»¹¹, «Цирк»¹², «Семеро сміливих»¹³ – це були шедеври впливу на масову аудиторію, яка до того ж сама валом валила, сподіваючись отримати там рідкісні хвилини занурення в щасливу

⁹ Веніамін Каверін (1902–1989) – радянський письменник, есеїст, лавреат Сталінської премії. – *Прим. наук. ред.*

¹⁰ Йдеться про одну з ключових подій жовтневого перевороту 7 листопада 1917 року – більшовицький штурм Зимового палацу в Петрограді, де перебували міністри російського Тимчасового уряду. «Штурм Зимового» став важливою темою в радянському мистецтві, зокрема, в кінематографі. – *Прим. наук. ред.*

¹¹ «Волга-Волга» (1938) – радянська комедія на музичну тематику, знята кінорежисером Григорієм Александровим. Одна з найулюбленіших кінострічок Сталіна. – *Прим. наук. ред.*

¹² «Цирк» (1936) – радянська комедія режисера Григорія Александрова. – *Прим. наук. ред.*

¹³ «Семеро сміливих» (1936) – радянський фільм режисера Сергія Герасимова, присвячений освоєнню Арктики. – *Прим. наук. ред.*

дійсність. Одночасно вона отримувала ще потужнішу символізацію дійсності. Перед виходом на екрани фільми переглядали члени Політбюро. Згадаймо, Сталін не дозволив продовження «Івана Грозного», розгледівши в ньому потенційну критику своєї системи¹⁴. Промениста посмішка Любові Орлової¹⁵ була не менш важливим елементом тієї системи, ніж похмурий погляд якогось із шефів НКВС.

Хоч як це парадоксально, але тоталітарні структури дуже зорієнтовані на зовнішній світ, на його оцінки. Згадаймо запрошення письменників¹⁶ (Бернарда Шоу, Андре Жіда та ін.) для того, щоби спростувати можливий негативізм подій, що відбуваються. Дуже багато свят спрямовані назовні: 1 травня – день солідарності трудящих усіх країн, 8 березня – міжнародний жіночий день. 9 травня і 7 листопада хоч і були внутрішніми по суті, але їхнім визначальним аспектом була зверненість світу до цієї сакральної дати. Жодною мірою не допускався відхід першої у світі правильної держави від світу. А оскільки реалії були іншими й там могли превалювати інші оцінки того, що відбувається, за кордоном знаходили і підтримували сили, які могли виступити в ролі символу цього світу, закривши собою негативізм реальних оцінок. У головах радянських людей, зокрема, існувало таке кліше, як «усе прогресивне людство».

Погляньмо, наскільки воно двоїсте. Насправді це поєднання різко звужує число тих, хто стоїть за ним. Але ми сприйма-

¹⁴ Йдеться про двосерійну історичну драму про Івана Грозного режисера Сергія Ейзенштейна. Перша частина вийшла 1944 року, друга – лише 1958-го. Планувалися також зйомки третьої частини. – *Прим. наук. ред.*

¹⁵ Любов Орлова (1902–1975) – радянська акторка театру і кіно, відома своїми ролями в найпопулярніших радянських музичних комедіях 1930-х років. – *Прим. наук. ред.*

¹⁶ Йдеться про контрольовані радянськими функціонерами відвідини СРСР іноземними гостями з пропагандистською метою. – *Прим. наук. ред.*

ємо такі речі образно (Валерій Чалідзе¹⁷ взагалі вважав, що вся політична еліта Радянського Союзу – це ті, хто мислив образно, а не раціонально¹⁸) – парадоксальність подібних кліше не впадала в очі.

Образ «усього прогресивного людства» передбачає величезну кількість людей, а реально за ним могло стояти дуже мало. Оскільки світу за межами країни не можна було уникнути, його довелося сконструювати: і всі «братні» партії могли тепер моделювати зарубіжну дійсність у потрібному ракурсі. Без зовнішньої (навіть фіктивної) підтримки не можна було досягти гармонії внутрішньої. Тому в багатогодинні урочисті збори завжди впліталися виступи представників цього «прогресивного людства», причому значущість цих постатей різко зростала при перетині кордону. І якщо «там» ніхто про них не знав, то «тут» вони ставали першими серед перших, представниками тих, хто навіть не знав про таку їхню роль.

Спробуймо тепер сформулювати деякі правила, якими керується тоталітарна свідомість.

Соціальний час важливіший за індивідуальний

Тільки соціальний час держава визнає важливим і тільки він заслуговує на увагу. Держава винагороджує за позитивні зразки поведінки в соціальному часі, виносячи їх до іншої символічної площини (дошка пошани, ордени та медалі, різні види почесних грамот).

Зміна соціальних систем, яку ми спостерігали в 1990-ті роки, поєднувала разом цілком різні символічні часи. Подібне

¹⁷ Валерій Чалідзе (1938–2018) – радянський фізик і дисидент. Після 1972 року мешкав у США, де також займався видавничою та публіцистичною діяльністю. – *Прим. наук. ред.*

¹⁸ Чалідзе В. Право и образное мышление // Человек. 1990. № 3. С. 85–90.